

۱۵۲

فصلنامه مطالعات ایرانی اسلامی | دوره ۱۶ | شماره ۱ | بهار ۱۴۰۵

نصایح شاهرخي اندرزنامه‌ای شاهانه از سده نهم^۱ فاطمه شاملو^۲

10.30484/jii.2026.3366 | fatemeh.shamlou@gmail.com

- استناد: شاملو، فاطمه (۱۴۰۵). نصایح شاهرخي، اندرزنامه‌ای شاهانه از سده نهم. مجله مطالعات ایرانی - اسلامی. (۱) ۱۶. ص ۱۵۲-۱۵۷.

۱. نوشتار حاضر به معرفی کتاب نصایح شاهرخي نوشته جلال بن محمد قائمی می‌پردازد که برای نخستین بار به کوشش دکتر غلامرضا امیرخانی تصحیح و از سوی مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب در سال ۱۴۰۴ به چاپ رسیده است.
۲. پژوهشگر مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.

نصایح شاه‌رخی از منظر پژوهش‌های معاصر، منبعی دست‌اول برای مطالعه‌ی اندیشه‌ی سیاسی دوره‌ی تیموری است که امکان بررسی تحول مفهوم عدالت و مشروعیت در حکومت‌های پس از مغول را فراهم می‌کند و در مطالعات تطبیقی سیاست‌نامه‌ها، حلقه‌ی واسط میان سنت کلاسیک و متون متأخر دوره‌ی صفوی به‌شمار می‌آید.

مقدمه

نصایح شاه‌رخی از متون مهم اندرزنامه‌ای سده‌ی نهم هجری است که در بستر سیاسی - فرهنگی دوره‌ی تیموری و در پیوند با نام شاه‌رخ تیموری شکل گرفته است. این اثر مجموعه‌ای از توصیه‌های اخلاقی، دینی و سیاسی است که با هدف تنظیم رفتار سلطان و سامان‌دهی مناسبات قدرت نگاشته شده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این کتاب تلاشی آگاهانه برای اخلاقی‌سازی قدرت و تثبیت مشروعیت سلطنت در دوره‌ای پس از خشونت‌های بنیان‌گذار دولت تیموری است.

ادب اندرزنامه‌ای یکی از پایدارترین گونه‌های نشر تعلیمی در تاریخ اندیشه‌ی سیاسی ایران و جهان اسلام است. این متون که اغلب خطاب به پادشاهان و کارگزاران حکومت نوشته می‌شدند، در پی آن بودند تا میان قدرت سیاسی و نظام اخلاقی تعادل برقرار کنند. در این میان، نصایح شاه‌رخی به‌عنوان اثری متعلق به دوره‌ی تیموری، از جایگاهی ویژه برخوردار است؛ زیرا در مقطعی تدوین شده که حکومت نوپا نیازمند تثبیت، نظم‌داری و بازتعریف مشروعیت سیاسی بود.

شاه‌رخ تیموری (۸۰۷ - ۸۵۰ ق.) پس از مرگ تیمور، با اتخاذ سیاستی متفاوت با پدر، کوشید چهره‌ای مبتنی بر عدالت، شریعت‌مداری و حمایت از فرهنگ و دانش ارائه دهد. (Bartold, 1988: 120). او به موازات برقراری امنیت و آرامش در قلمرو خود و اهتمام به رشد و رونق آن، در تحکیم مبانی دینی و اشاعه‌ی اصول مذهب حنفی سعی بلیغ داشت و در این راه جدیت بسیار از خود نشان داد. پایبندی او به اصول شریعت و اهتمام به فرایض و مناسک

دینی مورد تصریح همه مورخان تیموری و پساتیموری واقع شده است. حضور او در نمازهای جماعت (که در یک نوبت در مسجد جامع هرات به سال ۸۳۰ ق. از جانب یک نفر از هواداران فرقه حروفیه مورد سوء قصد قرار گرفت)، زیارت مشاهد مشرفه، مبارزه با منکراتی چون شراب‌خواری از جمله رفتارهایی است که پابندی وی را به ظواهر شرع تأیید می‌کند. رفتاری که در مورد بیشتر زمامداران تیموری مصداق نداشت. بررسی فضای حاکم بر شهر هرات آشکارا از حضور پیرنگ و نقش‌آفرینی محسوس فقیهان و عالمان در جامعه و به‌خصوص مدارس و اماکن مذهبی حکایت دارد. از دیگر اقدامات شاه‌رخ در ترویج و تقویت مبانی مذهبی، حمایت از تألیف و تدوین و ترجمه آثار مذهبی بود. ضمن آن که وی به تأسیس کتابخانه‌ای غنی در دربار خود همت گمارد. از این رو قائنی (نویسنده اثر حاضر) در این کتاب با تأکید بر اصول زمامداری یک حاکم مسلمان و بآ بهره‌گیری از آیات و روایات و موضوعات مندرج در متون حدیث، تفسیر و فقه اهل سنت، به‌ویژه مذهب حنفی، و با استفاده از برخی متون تاریخی، خطاب به حاکم وقت (شاه‌رخ) نصیحت‌ها و اندرزهایی را یادآور می‌شود که از خلال آن، آگاهی‌های تازه‌ای از اوضاع اجتماعی، اقتصادی و مذهبی خراسان در عهد تیموریان به دست می‌آید.

درباره نویسنده

شواهد تاریخی نشان می‌دهد که شاه‌رخ، همچون بسیاری از فرمانروایان مسلمان، حامی این کتاب بوده است. ساختار منسجم، زبان فنی دیوانی و اسنادهای دینی متن، حاکی از قلم فردی آموزش‌دیده در علوم شرعی و فن کتابت است، نه شخص سلطان. بررسی سبک نثر نصایح شاه‌رخ نشان می‌دهد که نویسنده با ادبیات اندرنامه‌ای پیشین (مانند سیاست‌نامه و نصیحة الملوک) آشنایی عمیق داشته؛ بر مفاهیم فقهی، اخلاق اسلامی و آداب سلطانی چیره بوده و دغدغه‌های عملی دیوان‌سالاری، از جمله نظارت بر کارگزاران و عدالت مالی، را به‌خوبی می‌شناخته. این ویژگی‌ها به‌روشنی به دبیران عالی‌رتبه، فقیهان یا عالمان وابسته به دربار شاه‌رخ اشاره دارد؛ گروهی که نقش واسطه میان قدرت سیاسی و نظام فکری - اخلاقی جامعه را ایفا می‌کردند.

جلال قائنی (درگذشته ۸۳۸ ق.)، نویسنده اثر حاضر، از فقیهان و واعظان مشهور نیمه نخست قرن نهم هجری در خراسان و در شهر هرات بود. قاینی در ایام جوانی برای کسب علم عازم بخارا شده، سپس به خراسان بازگشته و در هرات سکنی گزیده است. در سال‌های اقامت در هرات از محضر اساتیدی چند از جمله سید حسام‌الدین محمد عبدی سمرقندی بهره برد. وی مدتی در محضر شمس‌الدین محمد بن محمد جزری، دانشمند و محدث بزرگ شافعی، تلمذ کرده و موفق به اخذ اجازه روایت حدیث شد.

قائنی از آغاز زمامداری شاهرخ مورد توجه او قرار گرفت و به دستور شاهرخ به کار وعظ و خطابه و تدریس در جامع هرات مشغول شد. همچنین در سال‌های آخر عمرش از جانب شاهرخ سمت محتسب یافت و در تمام دوره فعالیتش در قلع و قمع بدمذهبان اهتمام بسیار نمود. در کاوش متون برجای مانده از سده‌های نهم و دهم هجری، شواهدی وجود دارد که مؤید جایگاه جلال قائنی به مثابه عالم و فقیهی متنفذ در خراسان و خصوصاً در پایتخت شاهرخ یعنی شهر هرات، بوده و حکایت از آن دارد که وی نزد سلطان تیموری از احترام و توجه خاص برخوردار بوده است. مورخان و نویسندگان قرن نهم عموماً از وی با تکریم و تعظیم یاد کرده‌اند. مؤلف مقصدالاقبال سلطانیه از او با عنوان قدوة الناصحین و زبدة المحدثین نام برده که مدت‌ها در ایوان مقصوره مسجد جامع هرات به وعظ و خطابه اشتغال داشته است. مؤلف مجالس العشاق نیز مطلبی را نقل می‌کند که از قدرت و نفوذ قائنی، احتمالاً در مقطعی که نشان احتساب هرات را بر عهده داشته، حکایت دارد.

از قائنی جز اثر حاضر کتابی برجای نمانده، اما در فهرس نسخ خطی کتابخانه‌های مختلف تألیفاتی به وی نسبت داده شده که هیچ‌یک تاکنون منتشر نشده است، از جمله: تبیان الکبائر به زبان فارسی، اربعون حدیثاً، مفتاح الفرائض، شعب الایمان و نصاب المعلم. مواردی هم در فهرس دیده می‌شود که کاتبان از نسخه‌هایی به خط قائنی نقل کرده‌اند.

درونمایه کتاب

نویسنده کتاب را در قالب ده اصل و چهار مقصد (حاوی چهل فصل) سامان بخشیده است:

- اصل اول در نیت پادشاه؛
- اصل دوم در آنکه با پادشاهی تمام حقوق شرع به جای می‌توان آورد، چنان‌که یوسف و داود و سلیمان و محمد رسول الله و باقی پیغمبرانی که پادشاهی کرده‌اند، صلوات الله و سلامه علیهم، به جای می‌آورند؛
- اصل سیم در ذکر آیاتی که نصیب اهل دولت است از قرآن و اکثر اوقات آن آیات را پیش خاطر باید داشت؛
- اصل چهارم در ذکر احادیثی که نصیب اهل دولت است از سنن رسول صلی الله علیه و سلم؛
- اصل پنجم در دانستن قدر ولایت و سلطنت؛
- اصل ششم در بیان خطر و ضرر ولایت و سلطنت و مذمت ظلم؛
- اصل هفتم در بیان آنکه محتاج‌ترین خلق به موعظت و نصیحت اهل فرمان‌اند؛
- اصل هشتم آنکه پادشاه را از صحبت عالمی راستگوی نیکوخواه خدای ترس، که

غم دین خود و غم دین مسلمانان داشته باشد و بی طمع بود و حریص نباشد در جمع دنیا، از چنین هم صحبتی چاره نباشد پادشاهی را که رستگاری خود طلبد در آخرت، تا آن او را روزبه روز و ساعت به ساعت تنبیه می‌کند در راه حق تا از راه دور نیفتد؛

• اصل نهم در بیان آنکه نصیحت هیچ طایفه و دعای هیچ طایفه مهم‌تر و فاضل‌تر از نصیحت و دعای ملوک نیست؛

• اصل دهم در شرایط نصیحت ملوک.

اما مقاصد: مقصد اول در عدل با رعیت، مقصد دوم در رحم بر ضعیفان، مقصد سیم در احوال لشکر و لشکریان، مقصد چهارم در سیاست رعیت خصوصاً بر اهل فساد. مهم‌ترین آموزه‌هایی که در قالب اصل‌ها و مقاصد بیان داشته چنین است:

• عدالت به مثابه بنیان سلطنت

مفهوم عدالت در متن، محور اصلی اندرزهاست. سلطان موظف است مانع ظلم کارگزاران شود و دادخواهی مظلومان را وظیفه خویش بداند. این نگاه، استمرار سنت ایرانشهری «شاه دادگر» را در قالب اسلامی نشان می‌دهد. (طباطبایی، ۱۳۸۱: ۲۳۴)

• پیوند شریعت و سیاست

در نصایح شاه‌رخ، مشروعیت قدرت سیاسی به رعایت احکام شرع و حمایت از علما گره خورده است. این امر نشان‌دهنده تلاش برای هم‌سویی سلطنت تیموری با گفتمان فقهی و دینی رایج عصر است.

• اخلاق فردی حاکم

پرهیز از خشم، تکبر، شتاب‌زدگی در حکمرانی و توصیه به حلم و مشورت از مهم‌ترین مؤلفه‌های اخلاقی متن است؛ عناصری که یادآور اندیشه‌های اخلاق سیاسی یونانی-اسلامی، به ویژه سنت ارسطویی-فارابی است. (Rosenthal, 1968: 214)

• تدبیر امور دیوانی

اثر به طور مشخص به مسائل عملی حکومت، از جمله انتخاب کارگزاران صالح، نظارت بر دیوان‌ها، جلوگیری از رشوه و حفظ تعادل مالی می‌پردازد که نشان‌دهنده دغدغه‌های واقعی دولت تیموری در اداره قلمرو گسترده خود است.

جایگاه نصایح شاه‌رخ در سنت اندرزنامه‌نویسی

این کتاب در امتداد آثاری چون قابوس‌نامه، سیاست‌نامه نظام‌الملک و نصیحة‌الملوک قرار می‌گیرد، اما از حیث تاریخی، بیانگر گذار از حکومت مبتنی بر فتح نظامی به سلطنت دیوان‌سالارانه است. اختصار، زبان نسبتاً ساده و توجه به مسائل اجرایی، آن را از بسیاری از متون کلاسیک اندرزنامه‌ای متمایز می‌کند.

اهمیت و کارکرد پژوهشی

نصایح شاهرخی از منظر پژوهش‌های معاصر، منبعی دست‌اول برای مطالعه اندیشه سیاسی دوره تیموری است که امکان بررسی تحول مفهوم عدالت و مشروعیت در حکومت‌های پس از مغول را فراهم می‌کند و در مطالعات تطبیقی سیاست‌نامه‌ها، حلقه واسط میان سنت کلاسیک و متون متأخر دوره صفوی به‌شمار می‌آید.

بررسی نصایح شاهرخی نشان می‌دهد که این اثر تلاشی آگاهانه برای مهار قدرت سیاسی در چهارچوب اخلاق و شریعت است. کتاب، بازتاب‌دهنده سیاست فرهنگی شاهرخ تیموری در فاصله‌گیری از خشونت‌های آغازین دولت تیموری و حرکت به سوی تثبیت، نظم و مشروعیت اخلاقی سلطنت است. ازاین‌رو، نصایح شاهرخی نه تنها متنی ادبی، بلکه سندی مهم در تاریخ اندیشه سیاسی ایران محسوب می‌شود.

ارزیابی تصحیح حاضر

تصحیح حاضر جدای از اینکه یکی از متون ارزشمند را به‌درستی در اختیار مخاطب قرار می‌دهد، از چند جهت دیگر سودمند است:

۱. مقدمه علمی روشن‌گر که در آن جایگاه نصایح شاهرخی در سنت اندرزنامه‌نویسی فارسی و نسبت اثر با متون مشابه (مانند سیاست‌نامه‌ها و نصیحت‌الملوک‌ها) بررسی و اطلاعات سودمندی درباره مؤلف، مخاطب اثر و بستر تاریخی آن ارائه شده است و متن را از یک اثر اخلاقی به سندی تاریخی. فکری ارتقا می‌دهد.

۲. اعلام، اصطلاحات و مفاهیم (نام اشخاص، اماکن و اصطلاحات دیوانی و سیاسی) با دقت ضبط و با بهره‌گیری از منابع دست‌اول شرح داده شده است.

۳. پرهیز از حاشیه‌پردازی افراطی: توضیحات به موارد لازم محدود شده و تمرکز اصلی بر استواری متن است.

منابع

- بارتولد، واسیلی (۱۳۶۶). ترکستان‌نامه. ترجمه کریم کشاورز. تهران: امیرکبیر.
- طباطبایی، سید جواد (۱۳۸۱). درآمدی فلسفی بر اندیشه سیاسی در ایران. تهران: مینوی خرد.
- زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۷۸). روزگاران. تهران: سخن.
- قائنی، جلال (۱۴۰۴). نصایح شاهرخ. تصحیح غلامرضا امیرخانی. تهران: مؤسسه پژوهشی میراث مکتوب.

• Rosenthal, E. I. J. (1968). *Political Thought in Medieval Islam*. Cambridge: Cambridge University Press.